

Kísérlet egy szó szemantikai mezőjének körülírására: a csend a művészetekben

„A szavakat, ugyanúgy mint a hajókat, időnként fenékgig át kell mosni.”

(Ortega y Gasset)

Meghatározható-e a csend fogalma a művészetekkel összefüggésben? A meghatározás-kísérlet nyilvánvaló problémákat vet fel, mivel a csendről való elméleti gondolkodás szorosan összefonódott a hétköznapi szóhasználattal: a „csend” szót mindenki hétköznapi értelemben ismeri és használja. Ha azonban egy alapvetően hétköznapi szót átemelünk a művészetelmélet metanyelvébe és szakterminusként használunk, óhatatlanul nehézségekbe ütközünk. A csendnek mint metanyelvi fogalomnak számtalan megközelítése lehetséges: az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy felvázoljuk a csend fogalmi mezőjét a művészetekkel kapcsolatban.

Ehhez azonban elengedhetetlen, hogy elsőként különböző enciklopédiák definícióihoz folyamodjunk, még akkor is, ha tudjuk: minden meghatározás egyszerűsrend korlátozás is, a fogalom szükségszerű – bizonyos aspektusaira való – leszűkítése. Elgondolkodtató, hogy a XX. századi magyar és idegen nyelvű enciklopédiákban egyáltalán nem – vagy csak igen ritkán – szerepel a „csend” címszó. Hogy csak néhány példát említsünk a teljesség igénye nélkül: a *Magyar Nagylexikon*ban, a német *Meyers Enzyklopädisches Lexikon*ban, a *Brockhaus Enzyklopädie*ben csupán „csendélet” szócikk található, a francia *Encyclopaedia Universalis*ban viszont sem „csend”, sem „csendélet” szócikk nem szerepel. A *Magyar Értelmező Kéziszótár*ban egy viszonylag rövid „csend” címszó, és az alábbi csend-definíció található: „Az az állapot, amelyben hang, zaj nem hallatszik.”¹ A szótár a csennel rokon értelmű szavak között a némaságot és a hallgatást, emelkedett szóhasználatban pedig a háborítatlan, nyugodt állapotot adja meg. A *The Encyclopedia Americana*, a *The New Encyclopaedia Britannica* és az *Academic American Encyclopedia* nem tartalmaz „csend” címszót. Az olasz *Enciklopedia Italiana*ban ugyan található „csend” címszó, a szótár mégis alapvetően jogi vonatkozásban foglalkozik a csennel, noha a vallásos értelmezést is megemlíti.

¹ *Magyar Értelmező kéziszótár*. 1972. Juhász, J., Szőke, I., O. Nagy, G., Kovalovszky, M. (szerk.) Budapest: Akadémiai. 192.

A „csend” mint önálló címszó hiánya a kortárs enciklopédiákban általános tendencia, amely alól kivételt képez a tízkötetes *Grand Larousse encyclopédique*. Megadja a francia „csend” [*silence*] szó etimológiáját – a latin *silentium* szóból származik –, és a következőképpen határozza meg: „Az, hogy elhallgatunk, nem fejezzük ki a gondolatunkat, nem nyilvánítjuk ki érzelmeinket.”² A szócikk megemlíti még, hogy a csend a „zaj hiánya”, irodalmi utalásként pedig Pascalnak a csennel kapcsolatos gondolatát is idézi – „E végtelen térségek örök hallgatása rettegéssel tölt el” –, továbbá utal a csennel a zenében játszott szerepére: „A hangzás hosszabb vagy rövidebb megszakítása.” A „csend” címszó a *Dictionnaire Encyclopédique Quillet*-ben is megtalálható, amely a csend-fogalom más aspektusait emeli ki: „Sajátságosan az emberre vonatkozik, és olyan személy lelkiállapotát jelöli, aki elhallgat, tartózkodik a beszédétől.”³ A szócikk kitér a csend átvitt értelemben való használatára – „A nyugalom, mindenfajta zaj hiánya vagy megszűnése” –, a zenei vonatkozás mellett megemlíti a „szenvedélyek csennjét”, és képzőművészeti példát is hoz, egyebek között Greuze-nek a Londonban található *Csend!* című képét.

Az utóbb említett francia nyelvű források kivételével az enciklopédiák többségében nem szerepel „csend”-szócikk. Úgy tűnik, mintha korunkban a csend fogalma elvesztette volna a jelentőségét: ennek a kortűnetnek hű lenyomatai az idézett enciklopédiák. Hol van a csend? Hová tűnt a csend, amelynek a különböző, régebbi korokból származó szótárak terjedelmes szócikkeket szenteltek?

A „csend” címszó hiánya a kortárs enciklopédiák nagy részében minden bizonnyal arra utal, hogy a csend fogalma napjainkban idejétmúltnak számít. Ezzel a kissé általánosító megállapítással ellentétben az a tény, hogy a csend-fogalom sokirányú kutatása kezd újra divatba jönni. Az elmúlt években több tematikus konferenciát is szenteltek a csennel és a vele rokon fogalmaknak. A francia *XVIIe siècle* című folyóirat egyik tematikus száma ugyancsak a kimondhatatlan és az űr problémájával foglalkozik.⁴ A csend mint kutatási téma időszerűségét jól bizonyítja, hogy a francia nyelvű, készülőben levő doktori disszertációk címében egyre gyakrabban tűnik fel a csend. Íme néhány jellegzetes cím: „A csend Rilke életművében”, „A csend és a ki-nem-mondott Henry James regényeiben”, „A csend terei Alice Munro novelláiban” vagy „A csend alakzatai Malevitch-nél”, hogy csak a csennel kapcsolatos, leginkább jellemző témákat említsük.

² *Grand Larousse encyclopédique*. 1964⁹. Paris: Larousse. 827. A francia nyelvű idézetek saját fordításaim.

³ *Dictionnaire Encyclopédique Quillet*. 1962. Paris: Librairie Quillet. 548–49.

⁴ Néhány, a csennel foglalkozó tematikus konferencia: *Semantics of Silence in Linguistics and Literature*. 1996. Grabher, G. M., Jessner, U. (szerk.) Heidelberg: Carl Winter és *Limites du langage: indicible ou silence*. 2002. Mura-Brunel, A., Cogard, K. (szerk.) Paris: L'Harmattan. Az említett folyóirat: *XVIIe siècle*, „L'indicible et la vacuité au XVIIe siècle”, n° 207, avril-juin 2000.

A csendre vonatkozó vizsgálódásainkat francia nyelvű enciklopédiák és adatbázisok alapján végezzük, azzal a céllal, hogy megkíséreljük felvázolni: vannak-e a „csend” szónak bizonyos állandó, a meghatározásokban szereplő jegyei, amelyekből a terminus mögött meghúzódó csend-fogalomra következtethetünk. Véleményünk szerint ugyanis a csend nem kronológiai szempontok figyelembevételével megközelíthető, „modern” történeti fogalom, hanem a szó legszorosabb értelmében vett *metafizikai kategória*.

A tág értelemben vett csend-fogalomnak a különböző nyelvekben általában nem egyetlen terminus felel meg. A görögben például a csend fogalmi mezőjébe tartozik a hallgatást, csendet és nyugalmat egyaránt jelentő *szigé* főnév, csakúgy, mint a rejtelmekbe történő beavatást jelentő *müeo* ige. Ez utóbbiból származik a *müthosz* főnév is – azt jelöli, ami közvetlenül nem, csak szimbolikus ábrázolás révén képes kifejeződni –, valamint a „némát” jelentő latin *mutus* melléknév. A *mutus* szó a festésetelmélettel kapcsolatban szállóigévé lett – Plutarkhosz által Szimónidésznek tulajdonított –, latin nyelven ismertté vált aforizmaiban is szerepel: „muta poesis, pictura loquens”, vagyis a festészet néma költészet, a költészet pedig beszélő festészet.

A franciában a csend fogalmi mezőjével kapcsolatban három szó is használatos: a már említett, némát jelentő *muet* mellett a *silence* főnév a csendet, a *se taire* ige pedig az elhallgatás folyamatát jelöli. Mindhárom szó latin eredetű. A *mutus* melléknév jelentése: néma, beszélni nem tudó, személyekre vonatkoztatva szótlan vagy hallgató, tárgyakkal kapcsolatban hang nélkül való, átvitt értelemben pedig – a szónoklattal ellentétben – a képzőművészeteket jelöli. A *tacere* aktív ige, olyan személyre vonatkozik, aki abbahagyja a beszédet és elhallgat, vagy elhallgat valamit. Ezzel szemben a *silere* többnyire tárgyatlan ige, amely személyekre és tárgyakra egyaránt vonatkozik. A „csendben-levés” állapotát, a nyugalmat jelöli, az emberek, állatok vagy tárgyak békés jelenlétét, amelyet semmilyen zaj nem zavar meg, továbbá – átvitt értelemben – a tétlenség állapotát is (lehet tárgyias ige is, ekkor a jelentése: ‘említés nélkül hagy’).⁵ A *silentium* főnevet a latin-magyar szótárak ‘hangnélküliségnek’, ‘csendnek’, ‘elhallgatásnak’ és ‘hallgatásnak’ fordítják, képes értelemben pedig ‘nyugalomnak’ és ‘tétlenségnek’. Nem meglepő, hogy a francia nyelv is átvette a latinból a beszéddel, a nyelvvel kapcsolatos *se taire* ige és az inkább metafizikai árnyalatú *silence* főnév közötti megkülönböztetést.

Nem áll szándékunkban a francia „csend” szó szemantikai mezőjét illetően nyelvtörténeti és lexikográfiai fejtegetésekbe bocsátkozni, ehelyett inkább a francia „csend” terminus azon aspektusait emeljük ki, amelyek elősegítik a művészeti vonatkozású csend-fogalom értelmezését. A továbbiakban tehát eltekintünk a *se*

⁵ Finály, H. (1884) 1991. *A latin nyelv szótára*. Budapest: Zeneműnyomda. 1825, 1946; Ernout, A., Meillet, A., 1967. *Dictionnaire de la langue latine. Histoire des mots*. Paris: Klincksieck. 625, 673.

taire ige és a *muet* melléknév vizsgálatától, és kizárólag a metafizikai színezetű *silence* főnevet tanulmányozzuk.

A XIV. és XV. századból származó középfraancia szövegekben⁶ a csendet leginkább jogi értelemben használták bizonyos állandósult szókapcsolatokban (pl. *imposer silence à son procureur* – ‘csendet parancsol a megbízottjának’). Ismeretes a véleménynyilvánítás elhallgatására vonatkozó, illetve teológiai és misztikus értelemben történő használatra való példa is. Az azóta számos kiadást és átdolgozást megélt, szómagyarázatokat is tartalmazó *Dictionnaire de l'Académie française* 1694-es kiadásában a csendet alapvetően negatív kategóriaként határozza meg: A csend „a zajtól való megfosztottság, a zaj megszűnése”; „sajátságosan az emberre mondják, amikor az tartózkodik a beszéd-től”. A „csend” szó jelöli még a „levelezés megszakítását olyan személyek között, akik rendszeresen írtak egymásnak.”⁷ A szótár későbbi kiadásai a szünetnek és szünetjelnek egyaránt fordítható jelentést is hozzáteszik a csend fogalmi mezőjéhez. Megfosztottság, tartózkodás, megszűnés – feltűnő, hogy mind az írott, mind a beszélt nyelvvel kapcsolatos csend-meghatározások *negatív jegyeket* tartalmaznak, úgynevezett „hiány-fogalmak”: a csendet mint valaminek – a zajnak, a beszédnek, a kapcsolattartásnak – a *hiányát* értelmezik. Ez korántsem véletlen, hiszen – amint René Guéron a Végtelen-fogalommal összefüggésben megállapítja – „a legegyetemesebb fogalmak, mivel a legmeghatározhatatlanabbak, a kifejezhetőség mértékében csak negatív alakú fogalmakban fejezhetők ki.”⁸ A „negatív alakú” fogalom azonban nem feltétlenül jelent negatív előjelűt, noha a „negatív” jelző – és a „negatív kategória” – óhatatlanul értékítéletet tükröz.

A fentebb említett példákhoz képest Furetière szótára, a *Dictionnaire Universel* (1690) annyiban jelent újdonságot, hogy hangsúlyozza a „csend” szó viszonylagos jellegét: „Relatív terminus, a zaj, a kiáltások és a zajos csöndület ellentéte.”⁹ A közel egy évszázaddal későbbi *Enciklopédia* definíciója – Jaucourt lovag szócikke – hasonlóképpen kezdődik: „Relatív terminus, a zaj ellentéte. Minden, ami hatással van a hallás szervére, megtöri a *csendet*.”¹⁰ Az eddig idézett csend-meghatározásokkal ellentétben az *Enciklopédia* szerint a csend *pozitív fogalom*:

⁶ *Base de lexiques de moyen français*. ATILF – Equipe « Moyen Français et français préclassique », Dictionnaire de Moyen Français. <http://www.atilf.fr/blmf>

⁷ *Dictionnaire de l'Académie Française*. 1694. Paris: J. B. Coignard. 478.

⁸ Guéron, R. 1993. *Metafizikai írások I. A keleti metafizika* (ford. Darabos Pál). Budapest: Farkas Lőrinc Imre Kiadó. 53.

⁹ Furetière, A. (1690) 1978. *Dictionnaire Universel*. Paris: SNL-Le Robert. (Kiemelés az eredetiben).

¹⁰ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers par une société des gens de lettres* (1751–1780) 1966–1995. Stuttgart-Bad Cannstatt: Friedrich Fromann Verlag. 191.

az ékesszólásban „a *csend* jelenti azt, ami szép, nemes, patetikus a gondolatokban, mert a lélek nagyságának a képe”. A csend pozitív jellegére vonatkozó feltevésünket megerősíti, hogy a szócikk a továbbiakban utal a csendnek egy különösen emelkedett változatára: akkor beszélünk erről a fajta csendről, ha tapintatosan hallgatunk azokról a dolgokról, amelyek említése a lélek aljasságának a legcsekélyebb látszatát is kelthetné. A csend az *Enciklopédia* korában – elsősorban Burke írásának köszönhetően – a *szép* ellenében egyre népszerűbb *fenséges* fogalmával rokon, etikai kategória. Vajon a csend megítélésének a megváltozása egy általános paradigmaváltás része lenne? Nem szeretnénk erre a kérdésre elhamarkodott választ adni – ez egyetlen szócikk elemzése alapján lehetetlen is volna –, az azonban tény, hogy Jaucourt lovag írása azt az általánosan elterjedt meggyőződést tükrözi, mely szerint a csend – és számos más, vele rokon kategória – végső soron *etikai* problémákat is felvet. Az *Enciklopédia* szócikkével kapcsolatban még annyit kell megjegyeznünk, hogy átvitt értelemben a csend a nyugalmat és a megpihenést, a nagyvilági élet hívságaitól való visszavonulást is jelenti: a lélek csendjét, amely alkalmassá tesz a szent dolgokról való elmélkedésre.

A későbbi, francia nyelvű szótárak és enciklopédiák többnyire a csend-meghatározás már említett elemeihez folyamodnak. Elődeikhez képest csak annyiban jelentenek újdonságot, hogy a csend-definíciók a XIX. és XX. században egyre szűkszavúbbá válnak, bizonyos szótárakból pedig teljesen eltűnnek. Ahelyett azonban, hogy elvesznének a különböző általános szótárak szerteágazó értelmezéseinek erdejében, néhány francia nyelvű művészeti szótár alapján vizsgáljuk meg a sajtáságosan művészetekkel kapcsolatos csend-fogalmat.

A legáltalánosabb, Etienne Souriau által szerkesztett kortárs esztétikai szótár (*Vocabulaire d'esthétique*) teljesen hagyományos meghatározással indít: a csend „a szó szoros értelmében a hangzás, a zaj hiánya” – majd rátér a csend zenei értelmezésére.

Egy hangokból komponált műben, mint a zenében, részleges szünetek vannak, amikor néhány hang elhallgat, hogy mások is hallhatók legyenek; de a teljes csend, egyfajta *hangzó üresség*, ott található meg, ahol a zenemű egy bizonyos időre megszakad. Az ilyen szüneteknek esztétikai funkciói lehetnek: várakozást előidéző megszakítás, a várt válasz elmaradása stb.¹¹

Az úgynevezett „részleges szünet” nem más, mint „a csend megjelenési formáinak egyike a zeneműben.”¹² A zenemű szerves, konstruktív része, hiszen a hangszerek és az ének elhallgatása, a szólamok között beálló csend telítve van szemantikai tartalommal. Az *esztétika szótárának* definíciója is kiemeli a csendben rejlő gazdagságot, amikor azokra a nagyon halk zajokra utal, amelyek

¹¹ A. Souriau szócikke. In: Souriau, É. (szerk.) 2004. *Vocabulaire d'esthétique*. Paris: Quadrige / PUF. 1292. (Az én kiemelésem)

¹² Lissa, Z. 1973. *Zene és csend. Zeneesztétikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat. 143.

hangsúlyozzák a csendet: ezáltal a csend „egyfajta gazdagsággal és sajátos tartalommal telítődik, mint ahogy a festészet is árnyalni tudja a fehér tónusait.”¹³ A szócikk definíciójában említett részleges szünetnél lényegesebb a „hangzó ürességnek” [*vide sonore*] nevezett teljes csend. A kifejezés jóval több, mint holmi tetszetős oxymoron: nem véletlen, hogy szerepel benne az „üresség” szó, amely a „megnemnyilvánulás egyik lehetőségének példájaként”¹⁴ értelmezhető. Az üresség fogalma azonban nem egyenlő a semmivel, „mindenfajta anyag hiányával”: az üresség „nyitott intervallum, úr, azaz a lehetőségek tere.”¹⁵ A csend és az üresség fogalma szorosan összefügg egymással, ugyanúgy, mint a csend és a harmónia, amelyre csend-szócikkének végén Anne Souriau is utal: „ha a harmóniát mindenféle zaj hiányaként értelmezzük, akkor az a csend, amelyet semmiféle zaj nem tör meg, a harmónia legfőbb formája.”¹⁶

A XVIII. századi képzőművészeti enciklopédiák közül a Watelet-Lévesque-féle, 1792-es szótár az alábbi, festészeti vonatkozású csend-meghatározást adja:

Mint ahogy azt mondják, hogy *lármás* a kép, annak kifejezésére, hogy mozgalmas, azt is mondják, hogy a képen *nagy a csend, szép a csend*, annak kifejezésére, hogy átgondolt a kompozíciója, valamint a hatása, hogy a kép egésze a néző lelkét nyugalommal tölti el, amelyben a néző örömet lel és élvezetet talál.¹⁷

A szócikk meghatároz néhány általános, a kép szerkezetére vonatkozó elvet, amelyek szerint a festészeti csend mértékletességet tételez fel a mozgalmasságban és tartózkodik az élénk színek használatától. A festmény csendje a szócikk szerint egyértelműen *pozitív tulajdonság*, a mértékletesség, a nyugalom művészeti kifejeződése: ez a pozitív meghatározás nem meglepő a – Winckelmann szavaival szólva – „nemes egyszerűséget” és „csendes nagyságot” hirdető, neoklasszikus szépségeszmény térhódításával fémjelzett XVIII. század végén.

A „csend” szó meghatározására vonatkozó példáinkat nyugati, azon belül is francia nyelvű forrásokból merítettük. Érdemes azonban röviden azt is megvizsgálnunk, hogyan jelenik meg a csend-fogalom a keleti művészettudományban. A keleti filozófiákkal foglalkozó művekben hiába keressük a „csend” vagy a „hallgatás” terminusok definícióját, magyarázatát. Hiszen „a mi elménk világosságot, széttagolást és logikus gondolatokat követel”, a keleti lélek viszont „sejtéseket, homályt és misztikus elmerüléseket keres.”¹⁸ Nehéz dolog lenne egyetlen fogalmat kiragadni abból, aminek lényege az úr, a semmi. Ez a keleti „semmi” [*a mü*] azon-

¹³ *Vocabulaire d'esthétique*. 1292.

¹⁴ Guénon. 54.

¹⁵ Art. „Vide”. In: *Vocabulaire d'esthétique*. 1387.

¹⁶ Art. „Silence”. In: *Vocabulaire d'esthétique*. 1292.

¹⁷ Watelet, C-H., Lévesque, P-Ch. (1792) 1972. *Dictionnaire des arts de peinture, sculpture et gravure*. Genève: Minkoff. t. V, 740.

¹⁸ Halasy-Nagy, J. 1944. *A filozófia*. Budapest: Pantheon Kiadás. 131.

ban távolról sem azonos a nyugati filozófia „semmi”-jével. Bonyolult jele Roland Barthes-ot is ámulatba ejtette, meg is örökítette *Jelország [L'Empire des signes]* című könyvének elején. A keleti filozófia szerint „nincs a dolgoknak más kezdete, mint az ür, mint a semmi. Ebből jött, ebbe tér vissza minden. Az ür csodálatra méltó lény: végtelen tisztaságu, szépségű, egyszerű és tökéletes maga által.”¹⁹

Az „ür” központi szerepet tölt be a keleti esztétikában. A zenében elsősorban a hang megszakítása, a csend fejezi ki, a költészetben pedig az „üres helyek”, a megszakítás alakzatai. Mindazonáltal a festészetben nyilvánul meg a legteljesebb módon a keleti „ür”: vannak olyan kínai festmények amelyeknek több, mint a kétharmada ködfelhőbe vész.²⁰ „A zen-festők tere [...] örökkön mozdulatlan és mégis mozgalmasan hat, szinte él, szinte lélegzik, alakatlan és üres, mégis eredete minden formának, névtelen, és mégis alapja mindennek, ami nevet visel.”²¹ E festmények terében minden dolog egyformán fontos, egyforma jelentőséggel bír: „Innen származik e képeken a tér üresen hagyásának nagy jelentősége. Amire nem történik utalás, ami kimondatlan marad, amit elhallgatnak, az fontosabb és beszédesebb, mint amit kimondtak.”²² A zen-festő sohasem fest határozott kontúrokat és éles árnyékokat, hanem mindig az átmenetet ragadja meg, azt a törékeny pillanatot, amelyben a dolgok jelenléte feloldódik a távollétben. Míg az európai festészetben a szemlélő rendszerint a kép terén kívül áll, a keleti festészetben megszűnik a szemlélő és a szemlélt rendje: „A tér mintegy összearul a szemlélő körül, aki ily módon középre kerül, anélkül, hogy ő lenne a közép: belül van, egy a dolgok szívverésével.”²³ Az ür – és a csend – a keleti filozófiában nem mozdulatlanságot sugall, hanem mindig jelentést hordoz: „A keleti csend olyan, mint a hurrikán szélcsendes magva, a dühöngő vihar középpontja, nélküle minden mozgás elképzelhetetlen. Ha a mozdulatlanságnak ezt a középpontját kiragadjuk környezetéből, azzal fogalmi formába öntjük, vagyis megsemmisítjük értelmét.”²⁴

Miután röviden áttekintettük a csend-fogalom meghatározásának különböző kísérleteit, összegezzük eredményeinket. E kísérletek alapvetően háromféle törekvést tükröznek. A keleti filozófiák teljesen lemondanak a definícióról, a terminusok „fogalmi formába” való öntéséről. Amit például a keleti filozófiák *wu*-nak neveznek, „az nem valami olyasmi, amiről bármit is el lehetne mondani. Ha »Értelemnek« vagy bármi másnak is neveznénk, ezzel meghatároznánk, és ezáltal korlátok közé szorítanánk. Ahogy a zen-buddhisták és a taoisták mondanák,

¹⁹ Erdélyi, J. 1871. *Az ókori irodalom története*. Pest: Ráth Mór kiadása. 172.

²⁰ Cheng, F. 1991. *Vide et plein. Le langage pictural chinois*. Paris: Seuil. 47.

²¹ Herrigel, E. 1997. *A zen-út*. Budapest: UR Kiadó. 45–46.

²² Uo. Ld. még Jullien, F. 2003. *La grande image n'a pas de forme*. Paris: Seuil. 33.

²³ Herrigel, E. 1997. *A zen-út*. Budapest: UR Kiadó. 45–46.

²⁴ Fromm, E., Suzuki, D. T. 1989. *Zen-buddhizmus és pszichoanalízis*. Budapest: Helikon. 94.

a megnevezés révén »a szavak hálójába« kerülénk.”²⁵ Ezzel szemben a nyugati gondolkodás mint minden fogalmat, a „csendet” is próbálja meghatározni. A különböző csend-meghatározások azonban mindig értékítéletet tükröznek: egy részük negatív módon, hiányként definiálja a csend fogalmát, más meghatározások szerint viszont a csend egyértelműen pozitív előjelű fogalom.

Az idézett – általános, és specifikusan a művészetekre vonatkozó – definíciók alapján körvonalazódó csend-fogalom kétségkívül absztrakció és redukció eredménye. A szélesebb összefüggéseiből kiragadott meghatározás-elemek a csend-fogalom felfogásának változásaira, a hangsúlyok áthelyeződésére utalnak. A fogalom értelmezésében bekövetkezett változások híven tükrözik a különböző korszakoknak e fogalomhoz való viszonyulását. A meghatározások a fogalom *relatív* jellegéről tanúskodnak: a csend mibenlétéről tett bármely kijelentés – még ha definíció köntösébe öltöztetik is – önkényes, éppen ezért a csend-fogalom mindennemű meghatározása, mivel normatív, fölöttébb kérdéses. Mint minden egyetemes fogalomról, a csendről is elmondható, amit Földényi F. László a melankóliával kapcsolatban állapított meg: a csendnek sem létezik „egyértelmű, szabatos meghatározása”, aminek következménye a fogalom „pontatlansága.”²⁶

Véleményünk szerint a csend *metafizikai kategória*, amely *pozitív* fogalmat jelöl, nem pedig valaminek – a zajnak és a beszédnek – az ellentétét vagy a hiányát. A csend a jelenlétre utaló, *etikai kérdéseket* is felvető, konstruktív fogalom, amelynek szellemiségéhez az idézett meghatározás-kísérletek közül a XVIII. századi *Enciklopédia*, valamint Watelet definíciója áll a legközelebb. A csend-címszó hiánya a XX. századi enciklopédiákban semmiképpen sem arra utal, hogy maga a csend fogalma tűnt volna el. A hétköznapi nyelvhasználat arról tanúskodik, hogy a fogalom létezik, noha a jelentése mára meglehetősen megkopott: ahhoz, hogy a régebbi korokhoz hasonlóan újra metafizikai kategóriaként tudjuk értelmezni – Ortega y Gasset szavaival szólva –, „fenékgig át kellene mosni.”

²⁵ Fung Yu-Lan. 1976. *A Short History of Chinese Philosophy*. New York / London / Toronto / Sydney / Singapore: The Free Press. 257.

²⁶ Földényi F., L. 2003. *Melankólia*. Pozsony: Kalligramm. 12.